

Lidia POTYKANOWICZ-SUDA
Baldowo

Rok Jubileuszowy 1950 w Rzymie a Kościół katolicki w Polsce – wybrane zagadnienia

Streszczenie

Od końca XV wieku Kościół katolicki obchodzi co 25 lat Rok Jubileuszowy, z przesłaniem adekwatnym do danego momentu w historii. Przypadający po zakończeniu II wojny światowej Rok Święty 1950 był nazwany Rokiem Pokoju. Do Rzymu tłumnie przybywali pielgrzymi z różnych zakątków świata. Wśród nich wielu wyniszczonych wojną, poszukujących pocieszenia, czy dziękujących za ocalenie. Tam czekał na nich bogaty program uroczystości religijnych, w większości z udziałem papieża Piusa XII. Jednak wśród pątników nie było katolików z Europy Środkowej i Wschodniej, w tym z Polski, gdzie narzucony po wojnie zbrodniczy system komunistyczny rozpoczął wówczas wzmożoną walkę z religią i Kościołem. W oparciu o materiały źródłowe z archiwów różnej proveniencji autorka przedstawia Kościół triumfujący, świętujący kolejny jubileusz w Rzymie i Kościół w Polsce – umęczony, wyrzucany z życia publicznego, ale wojujący i pełen nadziei.

Słowa kluczowe: Rok Jubileuszowy 1950, Rzym, Pius XII, komunizm, Polska

Zwyczaj obchodzenia Roku Jubileuszowego, roku szczególnej łaski, przypominającego pochodzenie człowieka od Boga, wywodzi się z biblijnej tradycji Starego Testamentu. W starożytnym Izraelu celebrowano go co 50 lat. Liczba ta wynikała z odliczenia siedmiu okresów po siedem lat. Każde siedem lat kończyło się rokiem odpoczynku dla roli, czyli rokiem

szabatowym. Rok następujący po siedmiu takich cyklach był rokiem szabatowym. W czasie trwania tego roku m.in. darowano długi, szczególnie dbano o biednych i potrzebujących¹.

Kościół katolicki nadał hebrajskiemu jubileuszowi charakter bardziej duchowy. Tutaj Jubileusz polega na przebaczeniu, możliwości uzyskania odpustu i odnowienia więzi z Bogiem i z bliźnim. Pierwszy Rok Jubileuszowy ogłosił papież Bonifacy VIII² w 1300 roku. Taki rok miał być obchodzony co 100 lat. Później okres ten skrócono do 50 lat, z czasem obchodzono co 33 lata (lata życia Jezusa). Za sprawą papieża Pawła II³ ustalono, że okres pomiędzy jubileuszami będzie trwał 25 lat, aby umożliwić każdemu pokoleniu przeżycie "własnego" Jubileuszu. Pierwszy Rok Święty obchodzony zgodnie z tą zasadą celebrowano w 1475 roku. Od tego czasu zwyczajne jubileusze - poza jubileuszami ogłaszanymi ze specjalnych okazji - odbywają się w sposób ciągły, oprócz lat kiedy trwały wojny lub walki rewolucyjne. Każdy z nich zaś niósł ze sobą specyficzne przesłanie odpowiadające potrzebom epoki⁴. Jakże zatem było przesłanie Jubileuszowego Roku 1950?

1. Rok Jubileuszowy 1950 w Rzymie

W marcu 1939 roku po śmierci Piusa XI⁵ nowym papieżem został kardynał Eugenio Pacelli, który przyjął imię Pius XII⁶. Na okres jego pontyfikatu przypadły tragiczne wydarzenia związane z II wojną światową. W jej konsekwencji, po zakończeniu działań wojennych, nastąpił podział świata na dwa wrogie sobie obozy. Pod antykościelnymi rządami komunistów znalazły się narody Europy Wschodniej i Centralnej a tzw. żelazna kurtyna z roku na rok coraz szczelniej oddzielała je od reszty kontynentu. Był to także czas bardzo ciężkich doświadczeń dla Kościoła katolickiego. Natomiast ludzie wyniszczeni gehenną wojenną, zagubieni,

¹ Stanisław HAŁAS, „Biblijno-teologiczny sens jubileuszu w Kościele”, *Symposium* 2/4 (1998), s. 7. Więcej na ten temat zob. Andrzej Sebastian JASIŃSKI, „Rok jubileuszowy w tradycji biblijnej”, *Scriptura Sacra* 21 (2017), s. 43-52.

² **Bonifacy VIII** (1235-1303), właśc. Benedetto Gaetani – papież od 24 grudnia 1294 r. do 11 października 1303 r. (zob. John Norman Davidson KELLY, *Encyklopedia papieży*, Warszawa, PIW, 1997, s. 291-294).

³ **Paweł II** (1417-1471), właśc. Pietro Barbo – papież od 30 sierpnia 1464 r. do 26 lipca 1471 r. (zob. KELLY, *dz. cyt.*, s. 347-349).

⁴ HAŁAS, *dz. cyt.*, s. 11-12; Daniel BRZEZIŃSKI „Rok jubileuszowy w Kościele. Podstawy biblijne i chrześcijański sens teologiczny”, w: *Pielgrzymi nadziei. Rok Jubileuszowy 2025*. Opole, Komisja Duszpasterstwa Konferencji Episkopatu Polski, 2024, s. 49-50. Na temat historii lat jubileuszowych zob. m. in. Desmond O'GRADY, *Lata święte w Rzymie. Jubileusze Kościoła Katolickiego (1300-2000)*. Warszawa, Instytut Wydawniczy PAX, 1999; Janusz SMOLUCHA, Stanisław Andrzej SROKA, *Historia lat świętych*. Kraków, Wydawnictwo WAM, 1999.

⁵ **Pius XI** (1857-1939), właśc. Ambrogio Damiano Achille Ratti – włoski duchowny rzymskokatolicki, nuncjusz apostolski w Polsce w latach 1919-1921, arcybiskup metropolita Mediolanu w latach 1921-1922, papież od 6 lutego 1922 r. do 10 lutego 1939 r. (zob. KELLY, *dz. cyt.*, s. 443-446).

⁶ **Pius XII** (1876-1958), właśc. Eugenio Maria Giuseppe Giovanni Pacelli – włoski duchowny rzymskokatolicki, nuncjusz apostolski w Bawarii w latach 1917-1925, nuncjusz apostolski w Niemczech w latach 1920-1929, sekretarz stanu Stolicy Apostolskiej w latach 1930-1939, papież od 2 marca 1939 r. do 9 października 1958 r. (zob. KELLY, *dz. cyt.*, s. 446-449).

poszukujący niekiedy sensu życia i poczucia ludzkiej godności potrzebowali pocieszenia i odnowy życia wewnętrznego.

Tymczasem w Kościele katolickim zbliżał się czas obchodów XXIV Roku Jubileuszowego. Dnia 26 maja 1949 roku Pius XII zapowiedział go bullą *Jubilaenum maximum*⁷, w której wyjaśniał teologiczny sens nadchodzących uroczystości zwracając uwagę na to, iż istota jubileuszu opiera się nie tylko na darowaniu kar i win za popełnione grzechy, ale każdy rok święty ma się przyczyniać do osobistego uświęcenia. Jednocześnie mocno zaapelował o prawdziwy pokój między warstwami społecznymi i między skłóconymi narodami. Domagał się uwolnienia wszystkich jeńców wojennych oraz apelował do katolików o wzmożenie wysiłków na rzecz rechrystianizacji poganijącego świata.

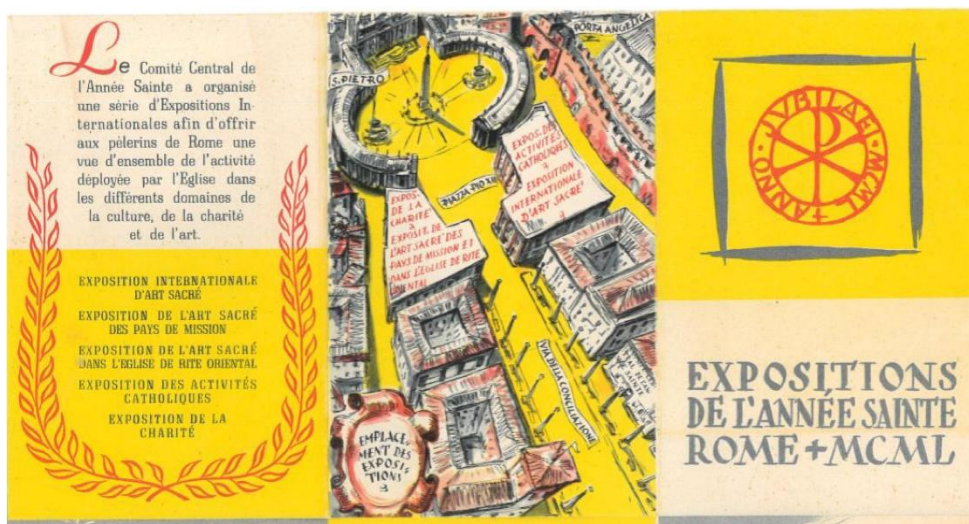
Wierni na placu św. Piotra w oczekiwaniu na wejście przez *Porta Santa* do Bazyliki św. Piotra w Watykanie. APISK 2/281/9.

Jubileuszowy Rok 1950 rozpoczął się, zgodnie ze zwyczajem, w Wigilię Bożego Narodzenia otwarciem Drzwi Świętych w Bazylice św. Piotra przez Piusa XII w obecności osób duchownych oraz niezliczonych rzesz wiernych. W tym samym czasie Drzwi Święte w trzech bazylikach rzymskich otwierali kardynałowie legaci: Eugenio Tisserant w Bazylice św. Pawła za Murami, Clemente Micara u św. Jana na Lateranie oraz Alessandro Verde w Bazylice Matki

⁷ Marek ROSTKOWSKI, „Burzliwy wiek dwudziesty”, <https://sbc.org.pl/dlibra/publication/177779> [dostęp: 26.04.2025].

Bożej Większej⁸. W celu umożliwienia jak największej liczbie wiernych korzystania z odpustów jubileuszowych papież zmniejszył liczbę obowiązkowych nawiedzeń rzymskich bazylik do jednej wizyty i pobożnego spełnienia przypisanych warunków⁹.

Do Wiecznego Miasta nadciągali pielgrzymi z różnych zakątków świata. Jedni samolotami, autokarami, inni rowerami, konno, a wielu wiernych docierało także piechotą. Przybywali w zorganizowanych grupach lub indywidualnie¹⁰. Nie zabrakło wśród nich także różnych dygnitarzy. I tak m.in. w kwietniu z pielgrzymką jubileuszową do Rzymu przybył prezydent Irlandii Seán Thomas O'Kelly wraz z małżonką. W maju zaś Maria del Carmen Polo, żona generała Francisco Franco, wraz z córką, zięciem i ogromną świtą¹¹.

Folder Centralnego Komitetu Roku Świętego informujący o międzynarodowych wystawach o tematyce religijnej towarzyszących obchodom Jubileuszowego Roku 1950 na terenie Rzymu. APISK 21/146.

Na pątników czekał bogaty program uroczystości jubileuszowych koordynowanych przez powołany przy Watykanie Centralny Komitet Roku Świętego. Na podstawie kalendarium przesłanego przez ww. komitet do Ambasady RP przy Stolicy Apostolskiej¹² 4 stycznia 1950 roku, dowiadujemy się o głównych uroczystościach religijnych i towarzyszących im wydarzeniach jakie planowano w czasie pierwszych sześciu miesięcy Roku Jubileuszowego. I

⁸ Józef SWASTEK, „Historia jubileuszów w Kościele katolickim”, *Colloquium Salutis. Wrocławskie Studia Teologiczne* 16 (1984), s. 113-114. O historii i symbolice Drzwi Świętych zob. Jan MIAZEK, „Otwarcie Drzwi Świętych w Wielkim Jubileuszu Roku 2000”, *Collectanea Theologica* 71/4 (2001), s.189-198.

⁹ ROSTKOWSKI, dz. cyt.

¹⁰ O'GRADY, dz. cyt., s. 221.

¹¹ Archiwum Papieskiego Instytutu Studiów Kościelnych [= APISK] 2/6, s. 115.

¹² Akredytacja pierwszego przedstawiciela Poselstwa Polskiego przy Stolicy Apostolskiej miała miejsce w lipcu 1919 r. Pod koniec 1924 r. poselstwo zostało podniesione do rangi ambasady. Zaś kilka miesięcy później doszło do podpisania konkordatu między Stolicą Apostolską a Polską. Po zakończeniu II wojny światowej komunistyczne władze polskie zerwały jednostronnie konkordat. Nie spowodowało to cofnięcia aprobaty ambasady przez Watykan, gdyż podlegała ona rządowi RP na uchodźstwie, a ten był uznawany za legalny przez Stolicę Apostolską do 1972 r. (zob. Dominika WRONIKOWSKA, „Kalendarium”, w: *Ambasada RP przy Stolicy Apostolskiej w latach 1919-1976. Materiały do studiów nad historią*. Rzym, Ambasciata della Repubblica di Polonia presso la Santa Sede, 2016, s. 20-34).

tak pielgrzymi mogli uczestniczyć w uroczystych mszach świętych odprawianych niemal co kilka dni w głównych rzymskich bazylikach, a także jednorazowo w kilku kościołach historycznych Rzymu (przykładowo: w kościele pw. św. Agnieszki, św. Anastazji, św. Franciszki Rzymskiej, św. Katarzyny). Ponadto mieli okazję brać udział m.in. w kanonizacji Joanny de Valois¹³ i Marii Teresy Goretti¹⁴ czy beatyfikacji Wincentego Pallottiego¹⁵ i Dominika Savio¹⁶.

Od początku kwietnia komitet zapraszał także na okolicznościowe wystawy i pokazy, wśród których była Międzynarodowa Wystaw Sztuki Sakralnej¹⁷. Z późniejszych źródeł wynika, iż znaczny w niej udział mieli także polscy artyści głównie z emigracji: z 1619 prac zakwalifikowanych przez międzynarodowe jury 115 pozycji należało do polskich twórców¹⁸.

Niestety pośród pielgrzymów przybywających na obchody Roku Jubileuszowego do Rzymu nie było katolików z Europy Wschodniej, w tym z Polski, gdyż narzucony po wojnie zbrodniczy system komunistyczny, po rozprawieniu się z głównymi przeciwnikami i wchłonięciu partii lewicowych rozpoczął walkę z religią i Kościołem. W Polsce nasiliła się ona od początku 1950 roku - Roku Jubileuszowego, o czym dokładniej w drugiej części artykułu.

Mimo trudnej sytuacji katolików w Polsce Watykan miał jednak nadzieję na przyjazd przynajmniej czołowych przedstawicieli hierarchii kościelnej, tj. kardynała Adama Stefana Sapiehy¹⁹ i prymasa Polski Stefana Wyszyńskiego²⁰. Wyraził to m.in. prałat Domenico

¹³ **Joanna de Valois** (1464-1505) – hrabina Orleanu (w latach 1476-1498), królowa Francji (1498), księżna de Berry (1498-1505), zakonnica. W 1502 r. założyła zakon klauzurowy anuncjatek. Pius XII kanonizował ją 28.05.1950 (zob. <https://www.brewiarz.katolik.pl/czytelnia/swieci/02-04a.php3> ; dostęp: 13.05.2025).

¹⁴ **Maria Teresa Goretti** (1890-1902) – włoska dziewica i męczennica. W kanonizacji, która odbyła się 24 czerwca 1950 r. wzięło udział ok. 300 tys. wiernych (zob. O'GRADY, *dz. cyt.*, s. 222).

¹⁵ **Wincenty Pallotti** (1795-1850 – włoski duchowny rzymskokatolicki, założyciel Zjednoczenia Apostolstwa Katolickiego, którego integralną częścią są pallotyni i pallotynki, kanonizowany w 1963 r. (zob. Św. Wincenty Pallotti – Stowarzyszenie Apostolstwa Katolickiego – <https://pallotyni.pl/sw-wincenty-pallotti> ; dostęp: 14.05.2025; zob. więcej w: Franciszek BOGDAN, *Znad Tybru na podniebne szlaki*. Ząbki, Wydawnictwo Apostolicum, 2000).

¹⁶ **Dominik Savio** (1842-1857) – uczeń i współpracownik św. Jana Bosko, kanonizowany w 1954 r. (zob. Wiesław Aleksander NIEWĘGŁOWSKI, *Leksykon świętych*. Warszawa, Świat Książki, 2006, s. 47).

¹⁷ Instytut Polski i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie [=IPMS] A.44/421/2, s. 259-265.

¹⁸ *Tamże*, s. 8, 83. Szczególny wkład w przygotowanie wystawy miał mieszkający w Rzymie historyk sztuki dr Jerzy Langman, alumn Kolegium Polskiego w Rzymie, późniejszy polski duchowny rzymskokatolicki, wykładowca akademicki. W APISK znajduje się spuścizna Langmana, gdzie pod sygn. 21/140-153 jest wiele materiałów archiwalnych dot. Międzynarodowej Wystawy Sztuki Religijnej, w tym: korespondencja, materiały promocyjne, zbiory fotografii i reprodukcji z wystawy (zob. Lidia POTYKANOWICZ-SUDA, Mariola SZALENIEC, „Spuścizna Jerzego Langmana 1929-1982 [1990]. Inwentarz”. Rzym, 2022 [komputeropis dostępny online https://pisk.jezuici.pl/wp-content/uploads/2025/10/PISK_inwentarz_zespol_21.pdf ; dostęp: 26.09.2025]).

¹⁹ **Adam Stefan Sapieha** (1867-1951) – biskup diecezjalny krakowski w latach 1911-1951 (od 1926 arcybiskup metropolita). Kardynał prezbiter od 1946 r., Kawaler Orderu Orła Białego, mąż stanu, nazywany Księciem Niezłomnym (zob. Adam Stefan kardynał Sapieha (1911-1951) <https://diecezja.pl/biskupi-krakowscy/adam-stefan-kardynal-sapieha-1911-1951>; dostęp: 20.05.2025; zob. więcej w: Michał ROŻEK, *Kardynał Sapieha*. Kraków, Wydawnictwo WAM, 2007).

²⁰ **Stefan Wyszyński** (1901-1981) – biskup diecezjalny lubelski w latach 1946-1948, arcybiskup metropolita gnieźnieński i warszawski oraz prymas Polski w latach 1948-1981, kardynał prezbiter od 1953 r. mąż stanu zwany Prymasem Tysiąclecia. Pośmiertnie odznaczony Orderem Orła Białego. Od 12.09.2021 r. błogosławiony Kościoła katolickiego (zob. <http://encyklopedia.pwn.pl/haslo/3999118> ; dostęp: 20.05.2025; zob. więcej w: Rafał ŁATKA,

Tardini²¹ z watykańskiego Sekretariatu Stanu w trakcie rozmowy z ambasadorem RP przy Stolicy Apostolskiej Kazimierzem Papée²² 9 marca 1950 roku. Na zapytanie o możliwość ich przyjazdu Papée odpowiedział:

Według moich informacji, obaj prosili o wizy. O ile jest pewne prawdopodobieństwo, że reżim zgodzi się na wyjazd Kardynała Sapięhy, o tyle wydaje mi się wysoce nieprawdopodobne by mógł wyjechać Prymas Wyszyński [...] Kardynał Sapięha jest dziś rodzajem świętości narodowej: ma lat 83, wątpię bardzo, by mimo wszystko reżim miał się na niego targnąć otwarcie. Co innego z ks. Prymasem Wyszyńskim²³.

Papież Pius XII z Najświętszym Sakramentem uroczystie niesiony na *sedia gestatoria* przez plac św. Piotra w Watykanie – w otoczeniu szambelanów, gwardzistów i duchownych – w czasie obchodów Jubileuszowego Roku 1950. APISK 2/281/5.

Dominik ZAMIATAŁA, „Kardynał Stefan Wyszyński. Życie i działalność”, w: *Kardynał Stefan Wyszyński 1901-1981*. Warszawa, IPN, Wydawnictwo im. Stefana Kardynała Wyszyńskiego „Soli Deo”, 2019).

²¹ **Domenico Tardini** (1888-1961) – włoski duchowny rzymskokatolicki, urzędnik Kurii Rzymskiej w latach 1935-1958, kardynał od 1958 r., Sekretarz stanu Stolicy Apostolskiej (zob. <https://www.catholic-hierarchy.org/bishop/btardini.html> ; dostęp: 15.05.2025).

²² **Kazimierz Papée** (1889-1979) – polski dyplomata, Komisarz Generalny Rzeczypospolitej Polskiej w Wolnym Mieście Gdańsku w latach 1932-1936, Poseł Nadzwyczajny i Minister Pełnomocny w Czechosłowacji od 1936 r. do 1939 r., ambasador RP przy Stolicy Apostolskiej w latach 1939-1958, Administrator Spraw Ambasady RP przy Stolicy Apostolskiej w randze *chargé d'affaires ad interim* w latach 1958-1972, nieoficjalny przedstawiciel Rządu RP na uchodźstwie w latach 1972-1976 (zob. Juliusz JĘDRZEJCZAK, „Ambasador beznadziejnie słusznej sprawy. Kazimierz Papée w walce o utrzymanie Ambasady RP przy Stolicy Apostolskiej w latach 1945-1948”, *Pamięć i Sprawiedliwość* 39 [2022], s. 313-315; WRONIKOWSKA, *dz. cyt.*, s. 24-34; Marek KORNAT, „Ambasador Kazimierz Papée – piętnaście rozmów z papieżem Piusem XII”, *Zeszyty Historyczne* 156 (2006), s. 124-178).

²³ APISK 2/23, s. 13-14.

Rzeczywiście kardynał Sapieha dostał zgodę komunistów i przybył do Rzymu już w kwietniu²⁴. Natomiast prymas Wyszyński musiał czekać do kwietnia 1951 roku²⁵. Tak więc Kościół z Polski, pod nieobecność hierarchów i wiernych, reprezentowała Polonia głównie z Europy i USA. Koordynacją ich przyjazdu i służeniem wszelką pomocą, we współpracy z Ambasadą RP przy Stolicy Apostolskiej, zajmował się powołany i kierowany przez biskupa Józefa Gawlinę Polski Komitet Roku Świętego z siedzibą przy kościele pw. św. Stanisława Biskupa i Męczennika w Rzymie²⁶.

Wśród spieszącej na jubileusz do Rzymu polskiej emigracji byli dygnitarze, grupy skupione w różnych organizacjach, pielgrzymki parafialne czy osoby prywatne. Swoją przyjazd w kwietniu zapowiedział generał Józef Haller²⁷. W maju przybył generał Władysław Anders²⁸. Na lipiec przyjazd zadeklarował Prezes Rady Polonii Amerykańskiej Xawery Świątek. Ponadto w lipcu oczekiwano pielgrzymki Kongresu Polonii Amerykańskiej²⁹ oraz pielgrzymki Sokolnictwa Polskiego z Francji, Belgii i Holandii³⁰. Na przełomie sierpnia i września przybyła zaś liczna grupa wiernych z Londynu licząca ok. 230 osób, w tym 30 Łotyszów³¹.

Jak po dziewięciu miesiącach Roku Jubileuszowego oceniali go bezpośredni obserwatorzy? Pewną odpowiedź na to daje poufne pismo ambasadora Papée do Ministra Spraw Zagranicznych w Londynie z 25 września 1950 roku. Wspomina on w nim o rozmowie z prałatem Tardinim (19 września), który na pytanie o Rok Święty odpowiedział: „*c'est un triomphe*”. Sam zaś Papée tak to rozwija:

Nie można zaprzeczyć, że tak jest. Przez całe lato tłumy pielgrzymów napływały do Rzymu i były przyjmowane przez papieża dwa razy w tygodniu, na audiencjach

²⁴ *Tamże*, s. 17-18.

²⁵ ŁATKA, ZAMIATAŁA, *dz. cyt.*, s. 28.

²⁶ IPMS A.44.412/2, s. 84; 92-93. **Józef Gawlina** (1892-1964) – polski duchowny rzymskokatolicki, doktor nauk teologicznych, generał dywizji Wojska Polskiego, biskup połowy Wojsk Polskich w latach 1933-1947, protektor emigracji polskiej w latach 1945-1964, arcybiskup *ad personam* od 1952 r. (zob. Szczepan WESOŁY, „Arcybiskup Józef Gawlina [1892–1964]”, w: *Duchowieństwo polskie w świecie*. Red. Agata JUDYCKA, Zbigniew JUDYCKI, Toruń, Oficyna Wydawnicza Kucharski, 2002, s. 356–360; Piotr Bogdan MAJKA, *Generał Józef Gawlina. Biskup połowy*. Warszawa, Wydawnictwo Bellona, 2017).

²⁷ IPMS A.44.412/2, s. 135. **Józef Haller von Hallenburg** (1873-1960) – generał broni Wojska Polskiego, Naczelnny Dowódca wszystkich Wojsk Polskich od października 1918 r., działacz polityczny i społeczny, kawaler Orderów: Orła Białego i Virtuti Militari (zob. Wojciech ROSZKOWSKI, *Józef Haller, Józef Haller - Biblioteka Narodowa (bn.org.pl)*; dostęp: 22.05.2025; zob. więcej w: Marek ORŁOWSKI, *Generał Józef Haller 1873-1960*. Wydawnictwo Arkana, Kraków 2007).

²⁸ IPMS A.44.412/2, s. 189. **Władysław Anders** (1892-1970) – polski wojskowy i polityk, dowódca Armii Polskiej w ZSRR oraz 2 Korpusu Polskiego. Od 1946 r. Naczelnny Wódz Polskich Sił Zbrojnych, następca prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej na uchodźstwie w latach 1950-1954 (zob. <https://warhist.pl/biografie/wladyslaw-anders/>; dostęp: 10.09.2025; zob. więcej w: Jerzy KIRSZAK, Bogusław POLAK, Michał POLAK, *Generał broni Władysław Anders 1892–1970. Czyny i pamięć*. Warszawa, IPN, 2022).

²⁹ IPMS A.44.412/2, s. 189.

³⁰ *Tamże*, s. 84; 128.

³¹ *Tamże*, s. 57.

zbiorowych, w Bazylice św. Piotra. Na jednej audyencji bywało do 80.000 osób. Toteż Bazylika św. Piotra okazała się za mała i część pielgrzymów poprzestawać musiała na placu św. Piotra, gdzie Papież niesiony na *sedia gestatoria* udzielał im błogosławieństwa. Poza tym przyjęło się w ostatnich tygodniach – bo napływ pielgrzymów w miesiącu wrześniu wzmógł się jeszcze – że Papież przyjmuje pielgrzymki popołudniu w Castel Gandolfo w dni, kiedy nie przyjeżdża do Rzymu. Oczywiście audyencje prywatne i specjalne, nader liczne, idą nadal rano swoją koleją. Dotychczasowa ilość pielgrzymów przekracza wszystko, co kiedykolwiek w poprzednich latach jubileuszowych zanotowano. Papież wykazuje nadzwyczajną wytrzymałość i posiadać się zdaje nadludzkie siły: przemawia stale do pielgrzymów w 6. językach, rozmawia z ogromną ilością osób na audyencjach indywidualnych i zbiorowych, wygłasza mowy do rozmaitych kongresów, jakie odbywają się obecnie w Rzymie, a ostatnio wydał encyklikę³², która sama w sobie jest wielkim dziełem³³.

W dalszej części cytowanej wyżej rozmowy z Tardinim, Papée zwrócił uwagę rozmówcy, że rzeczywiście Rok Święty jest wielkim sukcesem, ale jest to jubileusz Europy Zachodniej i Ameryki. Nie uczestniczą w nim bowiem wierni z ujarzmionej przez Sowietów Europy Środkowej i Wschodniej – brak co najmniej ¼ świata katolickiego. Ponadto stwierdził: „Byłoby chyba godnym epilogiem Roku Świętego, gdyby Ojciec św. zakończył go jakimś wyraźnym zwróceniem się do ujarzmionego Wschodu, jakimś gestem w jego stronę, przypominającym *urbi et orbi* niewolę przeszło 100 milionów katolików”. Jak dalej pisze Papée, Tardini nie przeczył, powiedział nawet „to dobra myśl” i obiecał zastanowić się nad jej realizacją³⁴. Czy do tego doszło? Zobaczmy w dalszej części artykułu.

Tymczasem 23 października na Papieskim Uniwersytecie Laterańskim rozpoczął obrady Międzynarodowy Kongres Mariologiczny. Poprzedził on obchody najważniejszego wydarzenia Roku Świętego jakim było ogłoszenie dogmatu o Wniebowzięciu Najświętszej Maryi Panny, które miało miejsce 1 listopada. Uroczystość „przewyższała zarówno treścią jak i formą wszystkie widziane dotąd uroczystości” - relacjonował Papée ministrowi Spraw Zagranicznych w Londynie 14 listopada 1950 roku. Plac św. Piotra i prowadzącą do niego ulica della Conciliazione zapelniali pielgrzymi i mieszkańcy Rzymu³⁵. W uroczystości wzięło udział ponad 500 000 pielgrzymów i 622 biskupów³⁶. Wśród nich nie było jednak żadnego biskupa,

³² Chodzi o encyklikę *Humani generis*. Zawierała ona analizę głównych prądów teologicznych, które wg Stolicy Apostolskiej były błędne. Pius XII potępił w niej m.in. relatywizm i zbytne usuwanie scholastyki z teologii. Jasno też określił stosunek wiary do nauki, potępiając przesadne przecenianie możliwości, jakie daje rozum (zob. SMOŁUCHA, SROKA, *dz. cyt.*, s. 114).

³³ APISK 2/65, s. 26.

³⁴ *Tamże*.

³⁵ *Tamże*, s. 27.

³⁶ ROSTKOWSKI, *dz. cyt.*

który przyjechałby z Polski. W końcowej mowie po ogłoszeniu dogmatu Pius XII wspominał o „duszach uciśnionych, ale nie poddających się”, co wg Papée było wyraźnym przypomnieniem uciśnionych narodów. Dzień później podczas audyencji dla kardynałów i biskupów Ojciec Święty w wygłoszonej wówczas mowie odrębny ustęp poświęcił „krajom, w których nie ma wolności, pokojowego łączenia się z braćmi w wierze”³⁷. Natomiast z późniejszego pisma Papée do ministra Spraw Zagranicznych w Londynie, datowanego na 25 listopada wynika, iż na 3 grudnia zaplanowano w Watykanie specjalne nabożeństwo w intencji narodów zza żelaznej kurtyny oraz umieszczenie przy grobie św. Piotra symbolicznej lampy jako wyraz uczuć religijnych tych wiernych, którym prześladowcy zabronili przyjazdu do Rzymu. Sugeruje też, iż zabiegi dyplomatyczne Ambasady RP przy Stolicy Apostolskiej na różnych szczeblach Kurii Rzymskiej czy rozmowy z arcybiskupem Valerio Valeri, przewodniczącym Centralnego Komitetu Roku Świętego mogły przyczynić się do tego, że Pius XII pod koniec Roku Jubileuszowego zwrócił uwagę świata na „Kościół milczenia” - katolików pod sowiecką okupacją³⁸. Jaka była wówczas sytuacja Kościoła katolickiego w Polsce?

2. Kościół katolicki w Polsce w latach 1947-1950 – wybrane zagadnienia

Po zakończeniu działań wojennych władza komunistyczna, z nadania Moskwy, zajęta ugruntowywaniem swojej pozycji politycznej pozostawiła Kościołowi pewną swobodę działania, a także starała się publicznie manifestować tolerowanie go poprzez m.in. rozpoczynanie uroczystości państwowych mszą świętą. Jednak były to tylko pozory współpracy. Jednocześnie trwał proces laicyzacji prawa i zeświecczenia instytucji państwowych, który był wstępem do podporządkowania Kościoła aparatowi władzy. Po sfałszowanych wyborach do Sejmu Ustawodawczego w 1947 roku, których następstwem była likwidacja legalnej opozycji i ugruntowanie władzy sowieckiej w Polsce, nasiliły się działania represyjne przeciwko Kościołowi pozostającemu wówczas już jedyną siłą przeciwstawiającą się budowie w kraju totalitarnego systemu komunistycznego³⁹.

Główny plan walki z Kościołem przedstawiła Julia Brystygier, dyrektor V Departamentu Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego (MBP), na odprawie szefów Wojewódzkich Urzędów Bezpieczeństwa Publicznego (WUBP), 13-15 października 1947 roku. W wygłoszonym wówczas referacie programowym „Ofensywa kleru a nasze zadania” stwierdziła m.in:

³⁷ APISK 2/65, s. 27-28.

³⁸ *Tamże*, s. 31.

³⁹ Lidia POTYKANOWICZ-SUDA, *Państwo a Kościół Katolicki w województwie gdańskim w latach 1945-1970*, Warszawa, Wydawnictwo DiG, 2011 s. 19-20.

- [W] wyborze metod walki z klerem jako wrogim czynnikiem politycznym należy podejść z największą ostrożnością. [...] Praca nasza operacyjna musi iść w kierunku:
- Rozpracowywać udział księży w podziemiu, który obecnie jest jeszcze b[ardzo] poważny. [...].
 - Przystąpić do wszechstronnego i systematycznego rozpracowania instytucji kościoła w terenie. Główne obiekty: kuria biskupia, dekanaty, rada dekanacka i instytucje najściślej oparte o diecezje („Caritas”). [...].
 - Z całą stanowczością i bezwzględnością nie dopuścić do wdzierania się kleru i organizacji katolickich na grunt robotniczy. [...].
 - [A]mbona coraz wyraźniej będzie wykorzystywana dla akcji politycznej i wszelkich antyrządowych wystąpień, musi zostać zastrzona uwaga na polityczne wystąpienia księży. [...].
 - [N]ależy usunąć zaniedbanie i przystąpić do budowy sieci agencyjnej, sygnalizacyjnej i informacyjnej wokół pątników, kramikarzy i żebraków odpustowych itp.⁴⁰.

Realizując powyższe zalecenia przystąpiono do rozpracowywania Kościoła katolickiego, a zwłaszcza inwigilacji księży, Odbywało się to pod egidą kierownictwa Polskiej Partii Robotniczej (PPR), a następnie Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej (PZPR) i realizowane było poprzez wspomniany już resort bezpieczeństwa, a także władze administracyjne również podporządkowane organom partyjnym. Ten spójny system instytucji realizujących politykę wyznaniową na szczeblu centralnym, wojewódzkim, powiatowym. przynosił pierwsze „rezultaty”. We wrześniu 1948 roku w więzieniach przebywało już ponad 400 duchownych. Do legionu niezłomnych kapłanów czasu wielkiej próby należał m.in. ks. dr Józef Zator-Przytocki, podpułkownik Armii Krajowej, administrator parafii Najświętszego Serca Pana Jezusa w Gdańsku-Wrzeszczu, uwięziony 5 września 1948 roku. Ponad rok później Wojskowy Sąd Rejonowy w Warszawie skazał go na 15 lat ciężkiego więzienia za rzekome usiłowanie obalenia ustroju przemocą⁴¹. W tym samym też czasie w Warszawie został aresztowany ks. Zygmunt Kaczyński - poseł na Sejm II RP, członek rządu RP na uchodźstwie, dziennikarz i działacz społeczny, od 1946 roku redaktor naczelny „Tygodnika Warszawskiego”, pisma powiązanego z Kurią Metropolitalną Warszawską. Po kilku dniach zwolniony, ponownie

⁴⁰ Cyt. za: „Ofensywa kleru a nasze zadania”, *Polityka* 06.10.1990. **Julia Brystygier** z domu Preis (Prajs), ps. Luna, Krwawa Luna, Daria, Ksenia, Maria, ps. literacki Julia Prajs (1902-1975) - dr filozofii, członek PPR i PZPR, wysoka funkcjonariuszka aparatu bezpieczeństwa w Polsce, dyrektor Departamentu V i III MBP, redaktor w Państwowym Instytucie Wydawniczym (zob. *Aparat bezpieczeństwa w Polsce. Kadra kierownicza*, t. 1: 1944–1956. Red. Krzysztof SZWAGRZYK, Warszawa, IPN, 2005, s. 79–80).

⁴¹ POTYKANOWICZ-SUDA, *dz. cyt.*, s. 23. Więcej o ks. Zator-Przytockim zob. w: Anna DYMEK, „Żołnierz Kościoła. Ks. ppłk Józef Zator-Przytocki ‘Czeremosz’ (1912-1978)” (https://przystanekhistoria.pl/pa2/teksty/77332_Zolnierz-Kosciola-Ks-pplk-Jozef-Zator-Przytocki-Czeremosz-19121978.html; dostęp: 25.06.2025).

aresztowany w kwietniu 1949 roku i skazany na 10 lat więzienia. Zmarł w więzieniu na Rakowieckiej w Warszawie 13 maja 1953 roku⁴².

Tymczasem rok 1949 przyniósł dalsze zaostrzenie ataków na Kościół. Ich kulminacją stało się ogłoszenie 1 lipca dekretu Świętego Oficjum (dykasterium Kurii Rzymskiej) grożącego ekskomuniką tym katolikom, którzy świadomie i dobrowolnie popierali komunizm lub należeli do partii komunistycznych, a także czytali lub rozpowszechniali pisma szerzące tę ideologię. Na odzew komunistów nie trzeba było długo czekać. Rząd RP w swoim oświadczeniu wydanym 26 lipca określił dekret za godzący w „państwo ludowe”, ludzi wierzących i w granicę na Odrze i Nysie Łużyckiej⁴³. Natomiast 5 sierpnia Rada Ministrów ogłosiła dekret o ochronie wolności sumienia i wyznania⁴⁴. Do prezydów rad narodowych rozesłano wytyczne dotyczące „właściwej” interpretacji powyższego dekretu. Kilka dni później, tj. 8-9 sierpnia, prezydenci miast i starostowie powiatowi wzywali księży na rozmowy w sprawie tego dekretu i prezentowali im jego oficjalną interpretację. „Przy okazji” dopytywali się duchownych co sądzą o ekskomunice i przynależności partyjnej. Informacje zdobyte w czasie tych rozmów pozwoliły władzom komunistycznym na zorientowanie się jaki jest stosunek danego księdza do powojennej rzeczywistości⁴⁵. Potwierdza to protokół z posiedzenia Egzekutywy Komitetu Wojewódzkiego PZPR w Gdańsku z 13 sierpnia 1949 roku. Czytamy w nim: „Po raz pierwszy na bazie dekretu mamy materiały o klerze, mamy ich reakcje na deklarację Rządu, jeśli możemy coś o nich powiedzieć to tylko dzięki tym rozmowom, gdyż wtedy nie mieli jeszcze nastawienia od swojej hierarchii”. W wyniku tych rozmów

⁴² Mirosław BIELASZKO, „Tygodnik Warszawski i jego środowisko (1945–1948)”, *Biuletyn Informacji Publicznej IPN* 75 (2007), s. 77–83. Ze środowiskiem *Tygodnika Warszawskiego* byli też związani działacze katoliccy, członkowie Stronnictwa Pracy, tj. Jan Hoppe i Jerzy Braun. Zostali oni aresztowani wraz z ks. Kaczyńskim i w 1951 r. skazani na dożywotnie więzienie. Ich nieduże spuścizny znajdują się w APISK. Inwentarze spuścizn dostępne są na stronie internetowej Instytutu: spuścizna Hoppego – zespół nr 39 https://pisk.jezuici.pl/wp-content/uploads/2025/09/PISK_inwentarz_zespol_39.pdf, spuścizna Brauna – zespół nr 40 https://pisk.jezuici.pl/wp-content/uploads/2025/09/PISK_inwentarz_zespol_40.pdf.

⁴³ Ryszard GRYZ, *Państwo a Kościół w Polsce 1945-1956 na przykładzie województwa kieleckiego*. Kraków, Zakład Wydawniczy Nomos, 1999, s. 210-211. Przeciwno takiej interpretacji dekretu o ekskomunice ostro zareagował Episkopat Polski w liście do rządu 1 VIII 1949 r. Czytamy w nim: „Dekret Św. Oficjum jest dokumentem o charakterze jedynie religijnym. Skierowany jest do katolików, którzy chcą być konsekwentni w swoim postępowaniu, muszą się stosować do nauki Kościoła. [...], nie ma charakteru politycznego, nie godzi w żadne Państwo, nie zwalcza żadnego rządu, ani też dążeń do sprawiedliwości społecznej, [...]. Zarzuty przeciw duchowieństwu zamieniają się na walkę z religią, wiece partyjne godzą w uczucia i wierzenia religijne uczestników, w większości przecież katolików, którzy zmuszeni są brać udział w tych zebraniach i wysłuchiwać bluźnierstw, drażniących w wybitny sposób uczucia religijne” (Peter RAINA, *Kościół w PRL*, t. 1: *Dokumenty 1945-1959*. Poznań, Wydawnictwo W Drodze, 1994, s. 163-164).

⁴⁴ Dziennik Ustaw RP 1949 nr 45 poz. 334. Jak wynikałoby z nazwy, dokument ten miał gwarantować wolności religijne w Polsce. Paradoksalnie był aktem prawnym, na podstawie którego władze komunistyczne utrudniały działalność Kościoła oraz represjonowały duchowieństwo i osoby świeckie (zob. Antoni DUDEK, *Państwo i Kościół w Polsce 1945-1970*. Kraków, Wydawnictwo PiT, 1995, s. 17-18).

⁴⁵ POTYKANOWICZ-SUDA, *dz. cyt.*, s. 27.

przyporządkowano księży do trzech zasadniczych grup: zdecydowanych do walki, biernych oraz pozytywnych⁴⁶.

Taka selekcja była potrzebna reżimowi komunistycznemu, bowiem teraz zamierzał on m.in. wykorzystać „pozytywnych” duchownych do walki z Episkopatem, a tym samym podzielić Kościół i podporządkować go totalitarnemu państwu. Koncepcja powołania ruchu księży przychylnie nastawionych do władzy ludowej została przedstawiona 19 lipca 1949 roku przez Hilarego Minca, na posiedzeniu Sekretariatu KC PZPR. „Rozwinięty plan akcji antyklerykalnej” miał obejmować dwie fazy: 1. „przygotowawczą”, polegającą na „stworzeniu grupy inicjatywnej” wśród kleru, która współpracowałaby z władzą; 2. „generalnego ataku”, który obejmowałby m.in. przedłożenie wszystkim księżom oraz katechetom do podpisania tzw. deklaracji lojalności. Plany Minca, zatwierdzone kilka dni później przez Biuro Polityczne KC PZPR, zbiegły się ze wskazówkami Józefa Stalina, jakich udzielił prezydentowi Bolesławowi Bierutowi w czasie jego nieoficjalnej wizyty w Moskwie 1 sierpnia 1949 roku. Według osobistego zapisu Bieruta mówiły one: „przy klerze: nie zrobicie nic, dopóki nie dokonacie rozłamu na dwie przeciwstawne sobie grupy [...] bez rozłamu wśród kleru nic nie wyjdzie⁴⁷”.

Dnia 1 i 2 września 1949 roku odbywał się w Warszawie kongres zjednoczeniowy organizacji kombatanckich działających w kraju, na którym utworzono Związek Bojowników o Wolność i Demokrację (ZBoWiD). Uczestniczących w nim księży przyjął w Belwederze prezydent Bierut. Jeden z obecnych na tej audyencji, ks. Henryk Zalewski, występując w imieniu kapłańskiej delegacji „wysunął już wówczas projekt utworzenia sekcji księży przy ZBoWiD”⁴⁸. 28 lutego 1950 roku grupa 32 duchownych – delegatów powołała Główną Komisję Księży (GKK) przy ZBoWiD i dokonała wyboru władz. Tym samym zapoczątkowano powstanie całej struktury organizacyjnej „księży reżimowych” i podjęto już realną współpracę z komunistami⁴⁹.

Jak więc wyglądała na co dzień ta „współpraca” i *de facto* rozbijanie jedności Kościoła? Posłużmy się jednym przykładem z interesującego nas roku 1950. Zgodnie z regulaminem Komisji Księży przy ZBoWiD (rozdz. I, par. 2) mieli oni dawać „pracą kapłańską i obywatelską

⁴⁶ Archiwum Państwowe w Gdańsku [=APG] 2384/163, s.13.

⁴⁷ Jerzy POKSIŃSKI, „Przeciw Kościołowi”, *Karta* 9 (1992), s. 138-139. **Hilary Minc** (1905-1974) – działacz komunistyczny, ekonomista. W latach 1949-1956 I zastępca Prezesa Rady Ministrów i członek Komisji Bezpieczeństwa KC PZPR nadzorującej aparat represji komunistycznych w Polsce (zob. „Hilary Minc” *Biuletyn Informacji Publicznej IPN*, <https://katalog.bip.ipn.gov.pl/informacje/1908> ; dostęp: 26.06.2025). **Bolesław Bierut** (1892-1956) – polski polityk, działacz komunistyczny. W latach 1947-1952 prezydent RP, w latach 1952-1954 Prezes Rady Ministrów, przywódca PZPR, współpracownik NKWD. Współodpowiedzialny za liczne zbrodnie systemu komunistycznego (zob. „Bolesław Bierut”, *Biuletyn Informacji Publicznej IPN*, <https://katalog.bip.ipn.gov.pl/informacje/424> ; dostęp: 26.06.2025).

⁴⁸ Stanisław OWCZAREK, *Być zaangażowanym – być księdzem*. Warszawa, Caritas, 1982, s. 111-112.

⁴⁹ Jan ŻARYN, „Księża patrioci – geneza powstania formacji duchownych katolickich”, w: *Polska 1944/45-1989. Studia i materiały* 1 (1995), s. 147.

świadeł i dowód umiłowania oraz wierności względem Kościoła i Ojczyzny”⁵⁰. Wśród „obywatelskich obowiązków”, w którego realizację zostali wówczas obligatoryjnie zaangażowani „księża patrioci” na terenie całego kraju była tzw. walka o pokój, tj. według propagandy komunistycznej za pokojem były oczywiście partie komunistyczne i kraje bloku wschodniego, zaś pozostałe państwa były zwolennikami wojny. Ich zadanie polegało na zbieraniu podpisów pod uchwaloną przez Światową Radę Pokoju w marcu 1950 roku programową odezwę zwaną Apelem Sztokholmskim. Episkopat mając świadomość, że pod tą szlachetną ideą pokoju kryje się polityczna akcja propagandowa, sterowana przez władze komunistyczne, nie mógł jednak jawnie występować przeciwko „akcji pokojowej” i 22 czerwca wydał „zezwoleń”, a w zasadzie pozostawienie w tej kwestii księżom wolnej woli ogłaszając wówczas „Oświadczenie Episkopatu w sprawie pokojowego regulowania stosunków między narodami”. Wielu księży odmówiło podpisania apelu i zgodnie z ustaleniami przyjętymi 14 czerwca 1950 roku przez Sekretariat Biura Politycznego KC PZPR, pozbawiano ich możliwości prowadzenia katechizacji na terenie szkół⁵¹. Natomiast aktywni „księża patrioci” mogli liczyć na różne profity. Przykładowo, działająca w Gdańsku Okręgowa Komisja Księży (OKK) przy ZBoWiD spieszyła wówczas kapłanom z „wydatną pomocą koleżeńską”: rozpatrywała indywidualne wnioski o pomoc w uzyskaniu przydziału materiałów budowlanych na remont kościołów i cmentarzy, interweniowała u „właściwych władz” w sprawach podatkowych⁵². Oczywiście, nie ulega żadnej wątpliwości, kto się krył za tą wszechstronną „możliwością” niesienia pomocy przez OKK.

Tymczasem stanowcze stanowisko hierarchii kościelnej i samego prymasa Wyszyńskiego w stosunku do „księży patriotów”, a zwłaszcza jego list - przestroga pasterska z 28 grudnia 1950 roku wzywająca – pod karą ekskomuniki – do zaprzestania działań zmierzających do rozbicia Kościoła⁵³ spowodowało wśród nich pewne zaniepokojenie. Wielu kapłanów zdystansowało się do tego ruchu, unikało spotkań lub zdecydowało się na wystąpienie. Część jednak pozostała do dyspozycji tzw. władzy ludowej. Taka sytuacja trwała około 5 lat⁵⁴.

⁵⁰ APG 2384/1852, s. 26.

⁵¹ POTYKANOWICZ-SUDA, *dz. cyt.*, s. 30-31.

⁵² APG 2384/1850, s. 196-197.

⁵³ Krzysztof KOWALCZYK, *W walce o rząd dusz. Polityka władz państwowych wobec Kościoła katolickiego na Pomorzu Zachodnim w latach 1945-1956*. Szczecin, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, 2003, s. 138.

⁵⁴ Po wydaniu przez Radę Państwa 9 lutego 1953 r. dekretu o obsadzeniu duchownych stanowisk kościelnych (Dziennik Ustaw RP 1953 nr 10 poz. 32) dającego władzom partyjno-państwowym możliwość dowolnego kształtowania polityki personalnej hierarchii kościelnej na wszystkich szczeblach, dla komunistycznego reżimu, „księża patrioci” jako element nacisku na Kościół powoli stracili na znaczeniu. Władze miały już inne plany. Ostatecznie 12 lipca 1955 r. Prezydium GKK podjęło decyzję o rozwiązaniu KK przy ZBoWiD i włączeniu się do struktury Komisji Duchownych i Świeckich Działaczy Katolickich (zob. POTYKANOWICZ-SUDA, *dz. cyt.*, s. 80).

Skąd komuniści mieli pieniądze na finansowanie działalności „księży patriotów”, a tym samym – jak już wspomniano – rozbijanie jedności Kościoła. Otóż posłużyła temu ustawa z 20 marca 1950 roku o przejęciu przez Państwo dóbr „martwej ręki”, poręczeniu proboszczom posiadania gospodarstw rolnych i utworzeniu Funduszu Kościelnego. Na mocy tej ustawy wszystkie nieruchomości ziemskie związków wyznaniowych przeszły na własność państwa. Proboszczom poręczano gospodarstwa rolne do 50 ha, a na terenie województw: poznańskiego, pomorskiego i śląskiego – do 100 ha. Natomiast środki z powołanego wówczas Funduszu Kościelnego⁵⁵ służyły m.in. do finansowego wspierania ruchu „księży postępowych”⁵⁶.

Wspomniane uregulowania prawne władzy ludowej o przejęciu przez państwo majątków kościelnych (tzw. dóbr „martwej ręki”) były działaniami represyjnymi wymierzonymi także w seminaria duchowne. Miały one bowiem na celu pozbawienie ich podstaw materialnych, a tym samym spowodować trudności w funkcjonowaniu. Wśród seminariów, które dotknęły te szykany było Wyższe Seminarium Duchowne Diecezji Chełmińskiej w Pelplinie. Na własność państwa przejęto wówczas 335 ha będących jego własnością, w tym m.in. 288 ha gruntów ornych, 1 ha ogrodów i sadów. Ponadto skonfiskowano inwentarz żywy i martwy, m.in. 15 koni, 8 krów, traktor, młocarnie, ziemniaki, pszenice, rzepak⁵⁷.

Nie były to niestety odosobnione represje o charakterze ogólnopolskim wymierzone w Kościół katolicki. Rok 1950 przyniósł także szereg działań zmierzających do laicyzacji życia publicznego, a tym samym utrudnień w spełnianiu przez niego misji ewangelizacyjnej. Spektakularnym przykładem takich poczynań była akcja wymierzona w kościelną organizację charytatywną „Caritas”, która po zakończeniu okupacji niemieckiej szybko reaktywowała swoją działalność pod kierunkiem powołanej przez Episkopat Polski w czerwcu 1945 roku Krajowej Centrali i swoim zasięgiem obejmowała teren całego kraju⁵⁸. Pod koniec 1949 roku niosła ona już pomoc – w różnej formie i zakresie – około ośmiu milionom potrzebujących. Współpracowała także z wieloma zagranicznymi organizacjami charytatywnymi⁵⁹. Ta prężna działalność dobroczynna, a tym samym oddziaływanie Kościoła katolickiego na społeczeństwo polskie mocno niepokoiła władze komunistyczne. Należało więc położyć temu kres. Zaczęło się od ingerencji władz partyjno-państwowych na szczeblach wojewódzkich/powiatowych w wewnętrzne sprawy Oddziałów „Caritas” poprzez m.in. „wizytacje”, czy ograniczenie formy i

⁵⁵ Dziennik Ustaw RP 1950 nr 9 poz. 87 oraz nr 10, poz. 111.

⁵⁶ APG 2384/1856, s. 202-203.

⁵⁷ Archiwum Diecezji Pelplińskiej (=ADP), Akta Kurii Biskupiej Chełmińskiej w Pelplinie 1945-1992, Miscellanea, I/61. Ankieta.

⁵⁸ POTYKANOWICZ- SUDA, *dz. cyt.*, s. 211-212.

⁵⁹ Dominik ZAMIATAŁA, „Zrzeszenie Katolików ‘Caritas’ a polityka władz komunistycznych w Polsce w latach 1950-1970”, *Remembrance and Justice* 1 (2021), s. 227.

zasięgu oddziaływania urządzanych przez tę organizację różnych akcji charytatywnych. Szczególnym zainteresowaniem władzy ludowej „cieszyły” się coroczne Tygodnie Miłosierdzia⁶⁰. Przykładowo bardzo obrazowo to zainteresowanie wyraża tajne pismo Urzędu Wojewódzkiego (UW) w Gdańsku skierowane do starostów powiatowych i miast wydzielonych z 17 września 1948 r. Czytamy w nim, iż od 3 do 10 października roku „Caritas” w ramach Tygodnia Miłosierdzia zamierza przeprowadzić w całym kraju „na szeroką skalę akcję imprezową obejmującą obok zbiórki publicznej również akademie, odczyty, przedstawienia itd.”. W związku z tym, „iż wedle zamierzeń organizatorów akcji tej ma być nadany charakter polityczny” (!) UW polecał adresatom pisma ograniczyć akcję „Caritasu” do zbiórek ulicznych oraz odmawiać wydawania zezwoleń na akademie, odczyty, przedstawienia tam, gdzie zachodzi podejrzenie, „iż może dojść do jakichkolwiek momentów politycznych”. Ponadto sugerował, aby imprezy i uroczystości odbywały się tylko w stałych siedzibach „Caritasu”, a udział przedstawicieli władz w komitetach organizacyjnych czy imprezach „należy uznać za niewłaściwy”⁶¹.

W następnych miesiącach konflikt wokół „Caritasu” nasilał się. Po 3 listopada 1949 roku, tj. po decyzji Episkopatu Polski o zawieszeniu działalności wszystkich stowarzyszeń katolickich⁶² „Caritas” stała się jedyną i największą organizacją kościelną. Zamierzeniem władz komunistycznych nie była jednak jej likwidacja, ale przejęcie nad nią kontroli i zagarnięcie majątku ruchomego i nieruchomego. W związku z tym 23 stycznia 1950 roku pod kryptonimem „C” komuniści przeprowadzili ogólnopolską akcję przejęcia zasobów ludzkich i materialnych oraz wprowadzenia zarządu przymusowego na wszystkich szczeblach organizacyjnych⁶³. Brutalne przejęcie „Caritasu” spotkało się z ostrymi protestami hierarchii kościelnej, które nie przyniosły jednak żadnego efektu⁶⁴. W związku z tym 30 stycznia 1950 r. Episkopat wydał oświadczenie do wiernych, w którym poinformował o likwidacji instytucji kościelnej zwanej „Związkiem Caritas”⁶⁵. W tej sytuacji zarząd przymusowy przejął jedynie część nieruchomości i majątku ruchomego „Caritasu” oraz – pod groźbą upaństwowienia –

⁶⁰ POTYKANOWICZ- SUDA, *dz. cyt.*, s. 213.

⁶¹ APG 1647/101, s. 20.

⁶² Dnia 5 sierpnia 1949 r. Rada Ministrów wydała dekret o zmianie niektórych przepisów prawa o stowarzyszeniach. Zobowiązywał on m.in. – w ciągu 90 dni od wejścia w życie tego dekretu – do ponownej rejestracji stowarzyszeń katolickich (wcześniej wyłączonych spod prawa o stowarzyszeniach), zgodnie z wymogami władzy państwowej. Niezarejestrowanie stowarzyszenia wiązało się z jego rozwiązaniem (Dziennik Ustaw RP 1949 nr 45 poz. 335). Nową regulację przepisów o stowarzyszeniach Episkopat określił jako ingerencję czynników państwowych w wewnętrzne sprawy Kościoła, z którą nie może się zgodzić i 3 listopada zawiesił działalność wszystkich stowarzyszeń katolickich („List Komisji Głównej Episkopatu Polski do Rządu w sprawie dekretów władz o zmianie przepisów prawa o stowarzyszeniach i zgromadzeniach”, w: RAINA, *dz. cyt.*, s. 181-184).

⁶³ ZAMIATAŁA, *dz. cyt.*, s. 227-228.

⁶⁴ RAINA, *dz. cyt.*, s. 207-213.

⁶⁵ *Tamże*, s. 213-214.

prowadzone przez zakony i zgromadzenia zakonne placówki opiekuńczo-wychowawcze. Powoływane z trudnością zarządy państwowego „Caritasu” jak i pod ich szyldem próby działalności charytatywnej spotkały się z biernością duchowieństwa i osób świeckich. Natomiast zagraniczne organizacje dobroczynne odmówiły przesyłania darów bez pośrednictwa Kościoła katolickiego. Komuniści chcąc ratować wizerunkowo ich działalność wymusiły na biskupach - w ramach porozumienia państwowo-kościelnego z 14 kwietnia 1950 roku, o którym poniżej, przyjęcie aneksu, gdzie zapisano, że „organizacja kościelna „Caritas” przekształca się w Zrzeszenie Katolików „Caritas” dla niesienia pomocy biednym i potrzebującym”⁶⁶. Kilka miesięcy później zrzeszenie to zostało formalnie zarejestrowane przez organ władzy państwowej jako Zrzeszenie Katolików „Caritas”. Komuniści nie ukrywali, że powstało ono z przyczyn i dla celów politycznych, a jego praca dobroczynna była przysłoną dla prorządowej działalności politycznej⁶⁷.

Władze komunistyczne dążąc do wyeliminowania Kościoła katolickiego z życia publicznego nie pominęły oczywiście również szkolnictwa i kształtowania „właściwego oblicza” młodzieży szkolnej. Wbrew okólnikowi ministra oświaty z 13 września 1945 roku w sprawie nauki szkolnej religii i wynikającym z niego praw Kościoła do religijnego wychowania dzieci i młodzieży⁶⁸, aktyw nauczycielski PPR i PPS podważał te ustalenia. Na konferencji 23 i 24 marca 1946 roku postulowali m.in. „uznanie za niewłaściwe” przekazywanie wychowania młodego pokolenia w ręce prywatne: zakonem, klasztorom, bractwom, kongregacjom⁶⁹. Do bardziej zdecydowanego stanowiska w sprawie „właściwego” oblicza szkoły nawoływała Julia Brystygier w cytowanym już wcześniej referacie programowym „Ofensywa kleru a nasze zadania” wygłoszonym 13-15 października 1947 roku. Stwierdziła wówczas: „Systematycznie rozpracowywać prefektów szkolnych, przede wszystkim za pomocą agentury młodzieżowej [...]. Wpływać na usunięcie prefektów, którzy uprawiają wśród młodzieży wrogą działalność, w pewnych drastycznych wypadkach (przy należytej dokumentacji) aresztować”⁷⁰. Były to więc już konkretne sygnały, iż tzw. władza ludowa zmierza do zmiany oblicza ideowego szkoły poprzez wypieranie z niej Kościoła.

Rok później komuniści podjęli kroki zmierzające do likwidacji szkół katolickich. 4 maja 1948 roku Ministerstwo Oświaty wydało instrukcję w sprawie organizacji roku szkolnego

⁶⁶ *Tamże*, s. 234.

⁶⁷ ZAMIATAŁA, *dz. cyt.*, s. 228.

⁶⁸ W okólniku minister oświaty zarządził m.in.: „1) Nauka religii jest obowiązkowa dla uczniów przynależnych do wyznań uznanych przez Państwo, we wszystkich szkołach (z wyjątkiem szkół wyższych) państwowych, publicznych, samorządowych oraz w tych szkołach prywatnych, które korzystają z zasiłków państwowych lub samorządowych. 2) Uczniowie, których rodzice (prawni opiekunowie) zadeklarują, iż nie życzą sobie, by dzieci ich pobierały naukę religii, ponieważ nie odpowiada to ich przekonaniom religijnym, są od nauki tego przedmiotu zwolnieni” (Dziennik Urzędowy Ministerstwa Oświaty 1945 nr 4 poz. 189).

⁶⁹ APG, 2598/40, s. 22.

⁷⁰ Cyt. za: „Ofensywa kleru a nasze zadania”, *Polityka* 06.10.1990.

1948/1949 w szkolnictwie ogólnokształcącym. Czytamy w niej m.in.: „Należy dążyć do ostatecznego załatwienia sprawy prywatnych szkół powszechnych bądź przez upublicznienie tych szkół, bądź przez pomieszczenie uczniów prywatnych szkół powszechnych w istniejących szkołach publicznych”. Ponadto instrukcja zakładała, iż wszędzie, gdzie możliwe jest pomieszczenie uczniów w szkołach publicznych, nie należy dawać tam szkołom prywatnym uprawnień publicznych, a jeśli takie uprawnienia posiadają, należy je odwołać”⁷¹.

Inną formą walki o szkołę laicką było powoływanie szkół bezwyznaniowych, tzw. szkół Robotniczego Towarzystwa Przyjaciół Dzieci (od 1948 Towarzystwa Przyjaciół Dzieci - TPD), do których duchowieństwo nie miało wstępu. Najczęściej na „życzenie” większości rodziców któregoś dnia zwykłą szkołę przemianowywano na szkołę TPD. Automatycznie wówczas z planu nauczania usuwano naukę religii⁷².

Pozostawał jednak problem przygotowania „ideowych” kadr nauczycielskich, które współuczestniczyłyby w kształtowaniu socjalistycznego oblicza młodzieży zarówno na terenie szkół bez religii, jak i szkół, w których odbywała się katechizacja. Wydaje się – na przykładzie województwa gdańskiego – iż na tym odcinku komuniści mieli dużo do zrobienia. Świadczy o tym informacja zawarta w sprawozdaniu Komisji Oświaty Wydziału Propagandy KW PPR w Gdańsku, prawdopodobnie z 1948 roku, mówiąca o niskim poziomie politycznym nauczycielstwa i licznych przejawach „jaskrawego klerykalizmu wśród nauczycieli”⁷³.

Poza uformowaniem właściwego ideologicznie nauczyciela dalszym etapem laicyzacji szkolnictwa było, zgodnie z zarządzeniem ministra oświaty z 26 lutego 1949 roku o organizacji i zakresie działania komitetów rodzicielskich w przedszkolach i szkołach podległych ministrowi oświaty⁷⁴, przeprowadzenie „odpowiednich” wyborów do komitetów rodzicielskich. Ich cele i zadania określiła uchwała Sekretariatu KC PZPR z lutego 1949 roku. Do najważniejszych należały:

- czynne zabieganie o dalszą demokratyzację szkoły,
- eliminowanie z niej wrogich wpływów,
- roztoczenie należytej opieki nad dziećmi.

W wytycznych w sprawie akcji wyborczej komitetów rodzicielskich opracowanych przez Wydział Propagandy KW PZPR w Gdańsku 7 marca 1949 roku czytamy, iż sprostać zadaniom nakreślonym przez uchwałę Sekretariatu KC PZPR będą mogły „tylko Komitety Rodzicielskie, w skład których muszą wejść ludzie o wyraźnie pozytywnym nastawieniu do dzisiejszej rzeczywistości, ludzie, którzy rozumieją, jaką rolę ma do spełnienia szkoła w

⁷¹ Dziennik Urzędowy Ministerstwa Oświaty 1948 nr 5 poz. 86.

⁷² Jan DOPPKE, *Katechizacja w Polsce 1945-1990*. Pelplin, Wydawnictwo Bernardinum, 1998, s. 66-67.

⁷³ APG 2598/40, s. 141.

⁷⁴ Dziennik Urzędowy Ministerstwa Oświaty 1949 nr 3 poz. 25.

naszym społeczeństwie”⁷⁵. Oczywiście tymi „rozumnymi” osobami mieli być przede wszystkim członkowie PZPR.

Poczynania tzw. władzy ludowej zmierzające do laicyzacji szkolnictwa spowodowały zrozumiały protest hierarchii kościelnej. 20 kwietnia 1949 roku sekretarz Episkopatu Polski bp Zygmunt Choromański wystosował list do ministra oświaty, w którym protestował m.in. przeciwko likwidacji szkół katolickich, usuwaniu krzyży, zwalnianiu katechetów, wydawaniu nakazów kierownikom szkół, aby wychowywali młodzież w duchu marksizmu-leninizmu⁷⁶. Również biskupi diecezjalni występowali do władz w obronie religii w szkołach czy apelowali do rodziców i nauczycieli, aby domagali się przywrócenia katechizacji. Te sugestie duchowieństwa nie pozostawały bez echa. Petycje do władz przeciwko laicyzacji szkolnictwa formułowali nie tylko rodzice, ale i niekiedy sama młodzież. Niestety, nie przyniosły one rezultatów⁷⁷.

Wspomniane tutaj niektóre aspekty nasilającej się od 1949 roku represyjnej polityki rządu wobec Kościoła katolickiego i chęci ograniczenia jego autonomii spowodowały, że Episkopat Polski - pod patronatem prymasa Stefana Wyszyńskiego - zdecydował się na podpisanie 14 kwietnia 1950 roku pierwszego w dziejach porozumienia z rządem komunistycznym. Zgodnie z umową - w zamian za uznanie zachodnich granic Polski, zaakceptowanie reformy rolnej i skrytykowanie zbrojnego podziemia, Kościół uzyskał m.in. możliwość nauczania religii w szkołach, funkcjonowania KUL, sprawowania bez przeszkód kultu publicznego (pielgrzymki, procesje)⁷⁸.

Porozumienie wzbudziło początkowo kontrowersje wśród części polskiego duchowieństwa jako zbyt daleko posunięte ustępstwo wobec władz. Było także niechętnie przyjęte przez papieża Piusa XII. Decyzja episkopatu nie wynikała jednak z poparcia dla komunizmu, a szukania sposobów działalności w nowej, powojennej rzeczywistości - za żelazną kurtyną⁷⁹. Władza natomiast nie miała zamiaru respektować ustalonych zasad i z każdym kolejnym miesiącem nasilały się działania represyjne wobec Kościoła katolickiego. Nie przyniosły one jednak oczekiwanych przez komunistów rezultatów.

⁷⁵ APG 2384/628, s. 45.

⁷⁶ RAINA, *dz. cyt.*, s. 147-148. **Zygmunt Choromański** (1892-1968) – polski duchowny rzymskokatolicki, biskup pomocniczy warszawski w latach 1946-1968, sekretarz generalny Konferencji Episkopatu Polski w latach 1946-1968. Był głównym negocjatorem Porozumienia Państwo-Kościół z 14 kwietnia 1950 r. (zob. Maciej Grzegorz SMOLIŃSKI, *Biskup negocjator Zygmunt Choromański [1892-1968]*. Warszawa, Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego, 2014, s. 24-26, 256-257).

⁷⁷ Marian MIKOŁAJCZYK, *Władza ludowa a diecezja częstochowska*. Częstochowa, Tygodnik Katolicki *Niedziela* – Kuria Metropolitalna, 2000, s. 16-17. POTYKANOWICZ- SUDA, *dz. cyt.*, s. 133-136, 139.

⁷⁸ RAINA, *dz. cyt.*, s. 232-235.

⁷⁹ APISK 2/23, s. 22-23, 35-55. Hanna KONOPKA, „Porozumienie kwietniowe 1950 roku – sukces komunistów, czy klęska Episkopatu”, *Studia Podlaskie* 8 (1998), s. 113-128.

Wydaje się, iż wynikało to m.in. z autorytatywnej polityki kościelnej prymasa Stefana Wyszyńskiego, dzięki której - mimo wspomnianej próby dezintegracji Kościoła (księża patrioci) została utrzymana jedność episkopatu i większości duchowieństwa. Ponadto działania władz przeciwko jego duszpasterskiej posłudze konsolidowało wiernych, którzy wielokrotnie czynnie występowali w obronie swobód religijnych. To poparcie społeczeństwa i gotowość do poświęceń na rzecz Kościoła (utożsamianego także z gwarantem tożsamości narodowej) było także istotnym czynnikiem pozwalającym mu nie tylko funkcjonować w totalitarnym systemie, ale dalej się rozwijać, co uwidoczniło się w następnych latach. Bowiem po okresie ciężkiej próby, zapoczątkowanej na przełomie lat 1949 i 1950, przyszła chwilowa normalizacja w polityce wyznaniowej - tzw. popaździernikowa odwilż (1956) i nastąpiła swoista erupcja religijności wiernych. Rok później, mimo wielu kolejnych utrudnień, Kościół rozpoczął duszpasterski program odrodzenia religijnego przygotowujący naród do świętowania *Sacrum Poloniae Millennium*. Trwająca przez dziewięć lat swoista batalia o tożsamość religijną i narodową Polaków zakończona w 1966 roku „Te Deum” narodu polskiego stała się wielkim sukcesem Kościoła katolickiego w konfrontacji z komunistyczną ideologią.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Diecezji Pelplińskiej w Pelplinie (ADP)

Akta Kurii Biskupiej Chełmińskiej w Pelplinie 1945-1992, Miscellanea, I/61. Ankieta.

Archiwum Państwowe w Gdańsku (APG)

Zespół nr 1647: Starostwo Powiatowe w Tczewie [1936] 1945-1950 [-1954].

Zespół nr 2384: Komitet Wojewódzki Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej w Gdańsku [1918-1948] 1948-1990.

Zespół nr 2598: Komitet Wojewódzki Polskiej Partii Robotniczej 1945-1948.

Archiwum Papieskiego Instytutu Studiów Kościelnych w Warszawie (APISK)

Zespół nr 2: Ambasada RP przy Stolicy Apostolskiej 1920-1976 [1977].

Zespół nr 21: Spuścizna Jerzego Langmana 1929-1982 [1990]

Instytut Polski i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie [IPMS]

Zespół nr A.44: Ambasada RP przy Stolicy Apostolskiej

Źródła drukowane i opracowania

Aparat bezpieczeństwa w Polsce. Kadra kierownicza, t. 1: 1944–1956. Red. Krzysztof SZWAGRZYK, Warszawa, IPN, 2005, s. 79–80.

BIELASZKO Mirosław, „Tygodnik Warszawski i jego środowisko (1945–1948)”, *Biuletyn Informacji Publicznej IPN* 75 (2007) s. 77–83.

BOGDAN Franciszek, *Znad Tybru na podniebne szlaki*. Ząbki, Wydawnictwo Apostolicum, 2000.

BRZEZIŃSKI DANIEL, „Rok jubileuszowy w Kościele. Podstawy biblijne i chrześcijański sens teologiczny”, w: *Pielgrzymi nadziei. Rok Jubileuszowy 2025*. Opole, Komisja Duszpasterstwa Konferencji Episkopatu Polski, 2024, s. 49-68.

DOPPKE Jan, *Katechizacja w Polsce 1945-1990*. Pelplin, Wydawnictwo Bernardinum, 1998.

DUDEK Antoni, *Państwo i Kościół w Polsce 1945-1970*. Kraków, Wydawnictwo PiT, 1995.

Dziennik Urzędowy Ministerstwa Oświaty 1945 nr 4 poz. 189.

Dziennik Urzędowy Ministerstwa Oświaty 1948 nr 5 poz. 86.

Dziennik Urzędowy Ministerstwa Oświaty 1949 nr 3 poz. 25.

Dziennik Ustaw RP 1949 nr 45 poz. 334.

Dziennik Ustaw RP 1949 nr 45 poz. 335.

Dziennik Ustaw RP 1950 nr 9 poz. 87.

Dziennik Ustaw RP 1950 nr 10 poz. 11.

Dziennik Ustaw RP 1953 nr 10 poz. 32.

GRYZ Ryszard, *Państwo a Kościół w Polsce 1945-1956 na przykładzie województwa kieleckiego*. Kraków, Zakład Wydawniczy Nomos, 1999.

HAŁAS Stanisław, „Biblijno-teologiczny sens jubileuszu w Kościele”, *Symposium* 2/4 (1998), s. 7-16.

JASIŃSKI Andrzej Sebastian, „Rok jubileuszowy w tradycji biblijnej”, *Scriptura Sacra* 21 (2017), s. 43-52.

JĘDRZEJCZAK Juliusz, „Ambasador beznadziejnie słusznej sprawy. Kazimierz Papée w walce o utrzymanie Ambasady RP przy Stolicy Apostolskiej w latach 1945-1948”, *Pamięć i Sprawiedliwość* 39 (2022), s. 313-332.

KELLY John Norman Davidson, *Encyklopedia papieży*, Warszawa, PIW, 1997.

KIRSZAK Jerzy, POLAK Bogusław; POLAK, Michał, *General broni Władysław Anders 1892–1970. Czyny i pamięć*. Warszawa, IPN, 2022.

KONOPKA Hanna, „Porozumienie kwietniowe 1950 roku – sukces komunistów, czy klęska Episkopatu”, *Studia Podlaskie* 8 (1998), s. 113-128.

KORNAT Marek, „Ambasador Kazimierz Papée – piętnaście rozmów z papieżem Piusem XII”, *Zeszyty Historyczne* 156 (2006), s. 124-178.

KOWALCZYK Krzysztof, *W walce o rząd dusz. Polityka władz państwowych wobec Kościoła katolickiego na Pomorzu Zachodnim w latach 1945-1956*. Szczecin, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, 2003.

ŁATKA Rafał, ZAMIATAŁA Dominik, „Kardynał Stefan Wyszyński. Życie i działalność”, w: *Kardynał Stefan Wyszyński 1901-1981*, Warszawa, IPN, Wydawnictwo im. Stefana Kardynała Wyszyńskiego „Soli Deo”, 2019 s. 17-57.

MAJKA Piotr Bogdan, *General Józef Gawlina. Biskup polowy*. Warszawa, Wydawnictwo Bellona, 2017.

MIAZEK Jan, „Otwarcie Drzwi Świętych w Wielkim Jubileuszu Roku 2000”, *Collectanea Theologica* 71/4 (2001), s.189-198.

MIKOŁAJCZYK Marian, *Władza ludowa a diecezja częstochowska*, Częstochowa, Tygodnik Katolicki *Niedziela* – Kuria Metropolitalna, 2000.

NIWĘGŁOWSKI Wiesław Aleksander, *Leksykon świętych*. Warszawa, Świat Książki, 2006.

O'GRADY Desmond, *Lata święte w Rzymie. Jubileusze Kościoła Katolickiego (1300-2000)*. Warszawa, Instytut Wydawniczy PAX, 1999.

ORŁOWSKI Marek, *General Józef Haller 1973-1960*. Wydawnictwo Arkana, Kraków 2007.

OWCZAREK Stanisław, *Być zaangażowanym – być księdzem*. Warszawa, Caritas, 1982.

POKSIŃSKI Jerzy, „Przeciw Kościołowi”, *Karta* 9 (1992), s. 136-140.

POTYKANOWICZ- SUDA Lidia, *Państwo a Kościół Katolicki w województwie gdańskim w latach 1945-1970*. Warszawa, Wydawnictwo DiG, 2011.

RAINA Peter, „*Kościół w PRL, t. 1: Dokumenty 1945-1959*”, Poznań, Wydawnictwo W Drodze, 1994.

ROŻEK Michał, *Kardynał Sapieha*. Kraków, Wydawnictwo WAM, 2007.

SMOLIŃSKI Maciej Grzegorz, *Biskup negocjator Zygmunt Choromański (1892-1968)*. Warszawa, Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego, 2014.

SMOŁUCHA Janusz, SROKA Stanisław Andrzej, *Historia lat świętych*. Kraków, Wydawnictwo WAM, 1999.

SWASTEK Józef, „Historia jubileuszów w Kościele katolickim”, *Colloquium Salutis. Wrocławskie Studia Teologiczne* 16 (1984), s. 98-118.

WESOŁY Szczepan, „Arcybiskup Józef Gawlina (1892–1964)”, w: *Duchowieństwo polskie w świecie*. Red. Agata JUDYCKA, Zbigniew JUDYCKI, Toruń, Oficyna Wydawnicza Kucharski, 2002, s. 356–360.

WRONIKOWSKA Dominika, „Kalendarium”, w: *Ambasada RP przy Stolicy Apostolskiej w latach 1919-1976. Materiały do studiów nad historią*. Rzym, Ambasciata della Repubblica di Polonia presso la Santa Sede, 2016 (*Scripta Manent* 3), s. 20-34.

ZAMIATAŁA Dominik, „Zrzeszenie Katolików ‘Caritas’ a polityka władz komunistycznych w Polsce w latach 1950-1970”, *Remembrance and Justice* 1 (2021), s. 227-252.

ŻARYN Jan, „Księża patrioci – geneza powstania formacji duchownych katolickich”, w: *Polska 1944/45-1989. Studia i materiały* 1 (1995), s. 123-149.

Netografia

Adam Stefan kardynał Sapieha (1911-1951) <https://diecezja.pl/biskupi-krakowscy/adam-stefan-kardynał-sapieha-1911-1951>: [dostęp: 20.05.2025].

„Bolesław Bierut”, *Biuletyn Informacji Publicznej IPN*, <https://katalog.bip.ipn.gov.pl/informacje/424> [dostęp: 26.06.2025].

„Domenico Tardini”, <https://www.catholic-hierarchy.org/bishop/btardini.html> [dostęp: 15.05.2025].

DYMEK Anna, „Żołnierz Kościoła. Ks. ppłk Józef Zator-Przytocki ‘Czeremosz’ (1912-1978)”, <http://przystanekhistoria.pl/pa2/teksty/77332,Zolnierz-Kosciola-Ks-pplk-Jozef-Zator-Przytocki-Czeremosz-19121978.html> [dostęp: 25.06.2025].

„Joanna de Valois”, <https://www.brewiarz.katolik.pl/czytelnia/swieci/02-04a.php3> [dostęp: 13.05.2025].

„Hilary Minc”, *Biuletyn Informacji Publicznej IPN*, <https://katalog.bip.ipn.gov.pl/informacje/1908> [dostęp: 26.06.2025].

Polityka 06.10.1990.

POTYKANOWICZ-SUDA Lidia, „Spuścizna Jerzego Brauna 1969-1975 [1976]. Inwentarz”. Warszawa, 2025 [komputeropis dostępny online https://pisk.jezuici.pl/wp-content/uploads/2025/09/PISK_inwentarz_zespol_40.pdf ; dostęp: 26.09.2025].

POTYKANOWICZ-SUDA Lidia, „Spuścizna Jana Hoppego 1956-1968 [1972]. Inwentarz”. Warszawa, 2025 [komputeropis dostępny online https://pisk.jezuici.pl/wp-content/uploads/2025/09/PISK_inwentarz_zespol_39.pdf ; dostęp: 26.09.2025].

POTYKANOWICZ-SUDA Lidia, SZALENIEC Mariola, „Ambasada RP przy Stolicy Apostolskiej 1920-1976 [1977]. Inwentarz”. Rzym, 2019 [komputeropis dostępny online https://pisk.jezuici.pl/wp-content/uploads/2025/10/PISK_inwentarz_zespol_2.pdf ; dostęp: 26.09.2025].

POTYKANOWICZ-SUDA Lidia, SZALENIEC Mariola, „Spuścizna Jerzego Langmana 1929-1982 [1990]. Inwentarz”. Rzym, 2022 [komputeropis dostępny online https://pisk.jezuici.pl/wp-content/uploads/2025/10/PISK_inwentarz_zespol_21.pdf ; dostęp: 26.09.2025].

ROSTKOWSKI Marek, „Burzliwy wiek dwudziesty”, <https://sbc.org.pl/dlibra/publication/177779> [dostęp: 26.04.2025].

ROSZKOWSKI Wojciech, „Józef Haller”, <https://www.bn.org.pl/projekty/aleje-niepodleglosci/tworcy-niepodleglosci/jozef-haller/> [dostęp: 22.05.2025].

Św. Wincenty Pallotti – Stowarzyszenie Apostolstwa Katolickiego – <https://pallotyni.pl/sw-wnicenty-pallotti> [dostęp: 14.05.2025].

„Władysław Anders”, <https://warhist.pl/biografie/wladyslaw-anders> [dostęp: 10.09.2025].

„Wyszyński Stefan”, <http://encyklopedia.pwn.pl/haslo/3999118> [dostęp: 20.05.2025].